

ДО ПИТАННЯ ПРО ПРЕДСТАВЛЕННЯ УКРАЇНСЬКОЇ ІСТОРІЇ В ДИДАКТИЧНІЙ ЛІТЕРАТУРІ РОСІЙСЬКОЇ ФЕДЕРАЦІЇ

Підручники з історії є важливим компонентом формування суспільної свідомості. Разом з тим вони «індикатор масової історичної свідомості»¹. Ці дві категорії поєднані між собою замкнутим колом. Оскільки навіть у розвинених демократіях зміст підручників у більшій чи меншій мірі визначається пануючою державною ідеологією, своєрідним державним замовленням. В свою чергу, цей зміст впливає і на свідомість громадян держави, формуючи комплекс знань, уявлень чи стереотипів про історію свого народу чи сусідів. Далі вже сформований комплекс уявлень – масова історична свідомість (хоч підручники є далеко не єдиним джерелом її формування) впливає на творення нових дидактичних матеріалів, підтримуючи або ж блокуючи ті ідеї, які співпадають чи ідуть в розріз з нею.

Однією із складових масової історичної свідомості є формування образу «іншого», тобто представників іноетнічних груп в середині суспільства, іноземців або іншої держави в цілому і в дискурсі підручників зокрема. Ця тема наразі є доволі популярною. Яскравим прикладом чого є наукові форуми, дискусії, публікації, присвячені цьому питанню².

В такому контексті цікавим видається прослідкувати рецепцію «іншої» історії в дидактичній літературі країни-сусіда – Російської Федерації. Йдеться про представлення України, української історії в шкільних та вузівських підручниках з історії.

Перед тим як перейти до характеристики дидактичних матеріалів варто згадати про саму систему шкільної історичної освіти в Росії. До 1993 року в цій країні існувала лінійна система викладання історії в школах, тобто матеріал від молодших до старших класів подавався по висхідній лінії від найдавніших

часів до сучасності (подібна система функціонує нині й в Україні). Згодом в школах Росії та в інших колишніх радянських республіках, зокрема в Латвії й Литві, у викладанні історії був здійснений перехід на концентричну систему. Вона передбачає вивчення всього курсу історії до 8–9 класу, а в 10–11 класах викладання історії знову починається від найдавніших до сучасності але вже на більш поглибленій методологічній основі³.

Сюжети, в яких так чи інакше висвітлюються події української історії, представлені в курсі «Отечественная история». В рамках роботи над даною публікацією проаналізовано понад сто шкільних та вузівських підручників з історії, публікованих впродовж 1993–2007 рр. Нижня хронологічна межа визначена запровадженням нової системи викладання історії, верхня є довільною і не претендує на певну закономірність. Матеріал, викладений в них, охоплює період від найдавніших часів до поч. ХХІ ст. В близько 80 % підручників присутні сюжети з української історії⁴. В решті підручників такі сюжети відсутні. Йдеться в основному про підручники, що охоплюють період ХІХ–ХХ ст.

Варто відзначити, що існують ряд вузлових моментів, якими обмежено представлення української історії в російських підручниках: 1) Найдавніші часи. Київська Русь; 2) Визвольна війна під проводом Б.Хмельницького; 3) період Руїни; 4) Північна війна. Полтавська битва. Мазепа; 5) революційні події 1917–1920-х рр.; 6) голод 1932–1933 рр.; 7) події ІІ Світової війни. Якщо розмістити ці блоки за ступенем детальності їх висвітлення, отримаємо наступний перелік: 1) Визвольна війна під проводом Б.Хмельницького; 2) Північна війна. Полтавська битва. Мазепа; 3) Найдавніші часи. Київська Русь (йдеться про «до київський» період на українських теренах а також Галицько-Волинську державу); 4) період Руїни; 5) голод 1932–1933; 6) революційні події 1917–1920-х рр.; 7) події ІІ Світової війни.

Проаналізуємо тепер означені сюжети, залучивши хронологічний принцип. В багатьох російських підручниках при висвітленні вітчизняної історії не робиться територіального розмежування між українською та російською історією. Відтак, історія Причорноморських грецьких міст-держав, а також історія

протодержавних формувань скіфів, сарматів розглядається в рамках російської історії і трактується відповідно. Те ж саме стосується Трипільської культури⁵ а також інших подій раннього середньовіччя на українських теренах: готи, гуни, Черняхівська культура⁶.

В частині підручників під давнім, древнім періодом розуміється рання історія Східних слов'ян та початки Київської Русі. Остання трактується як частина російської історії і, зрідка, як спільний період ще й для української та білоруської історії. Визнається також існування єдиної давньоруської народності.

В загальному контексті російської історії в підручниках розглядається також Галицько-Волинське князівство. Ця держава, як зазначають окремі автори, разом із Володимиро-Суздальським князівством зберегла традиції державотворення на східнослов'янських теренах. Серед іншого, піднесенню Галицько-Волинського князівства було опосередковане сприятливим кліматом та родючими ґрунтами⁷. Один із галицько-волинських князів – Данило Галицький згадується в кожному з епізодів, присвячених цьому державному утворенню. У візії авторів підручників він один із самих сильних володарів⁸. Серед головних акцентів у характеристиці князя виокремлюється його коронація королівською короною, здійснена папським легатом. Втім, як наголошується, він протистояв просуванню католицизму на Схід і всіляко перешкоджав місіонерській діяльності ватиканських посланців⁹. Коронація Данила, а відтак, обрання ним західного вектору розвитку мали для його держави катастрофічні наслідки, що врешті-решт призвело до її зникнення з політичної мапи. В такому контексті прозахідній політиці Данила протиставляється політика іншого володаря – Олександра Невського, який «извлек уроки из событий в Галицко-Волынском княжестве»¹⁰ та не лише не прийняв підтримку папської курії, але й вступив на шлях жорсткої військової конфронтації з католицькими рицарськими орденами¹¹.

Період XIV–XVI ст. української історії не представлений в російських підручниках. Трапляються поодинокі згадки про перехід території Південної Русі під литовську зверхність, а також

про формування української народності в XV ст. та виникнення назви «Україна»¹².

Наступний тематичний блок з української історії, який найбільш повно презентований у дидактичній літературі, стосується подій Визвольної війни (1648–1657 рр.). Аналіз підручників виявив, що інтерпретація в них означених подій в цілому мало чим відрізняється від системи поглядів, вироблених в рамках радянської історіографії. Йдеться про домінування в дискурсі підручників термінів «возз'єднання», «віковічні прагнення», «потрійний гніт». Натрапляємо й на вживання альтернативних означень: «приєднання Лівобережної України»¹³, або ж «украинская автономия», «фактически независимое государство», «российский протекторат».

Події війни висвітлені в контексті зовнішньополітичної активності Московської держави. Для кращого розуміння учнями матеріалу часом робиться короткий екскурс в передісторію подій Хмельниччини, ранню історію козацтва. Так, про існування козацтва на території України згадано XVI століттям, але лише в загальному контексті історії козацьких формувань на окраїнах Московської держави – донських, терекських, яйцьких, сибірських козаків¹⁴, хоча іноді згадується про Запорозьку Січ як своєрідну «козацьку республіку». При характеристиці перших козацьких повстань К.Косинського, С.Наливайка, Гуні акцент робиться на їх причинах, в основному це «потрійний гніт», що терпіло українське населення, в рамках якого заборонялося «разговаривать на родном языке», а також соціальна та релігійна його складові. В рамках останньої в окремих підручниках згадується про релігійні утиски православного населення Речі Посполитої – «особенно зверстоввали униаты», відзначили автори одного із підручників¹⁵. Згідно із думкою іншого автора, умови життя в тодішній Україні і без кріпосницького гніту були значно гіршими ніж в Московській державі¹⁶. Перші козацькі повстання, зорганізовані православними «рускими пассионариями»¹⁷, були направлені не лише на звільнення від Польщі, але й зближення з Росією, «видели в России опору»¹⁸. Разом з тим в підручнику Л.Гумільова поряд з тезами про заснування Січі «руски-

ми пассионарними», натрапляємо й на таку: «...безграмотные казаки не понимали различия между православием и католицизмом... была принадлежность «свои»¹⁹.

В більшості робіт прослідковується твердження, що, зрештою, не суперечить канонам радянської історіографії про віковічні прагнення українців до возз'єднання з Росією. Яскраво ця теза прослідковується у підручнику 2007 р.: «Украинцы мечтали о независимости от Польши, свободной от крепостной неволи жизни. Нередко их взоры обращались на восток к единой, православной, близкой по культуре и языку России»²⁰. До прагнень українців, як до об'єктивних передумов возз'єднання долучались і інші. Серед них спільна «суперетнічна приналежність»²¹ а також такий фактор як «збирання земель», «возвращение прародительских отчин»²². У XVIII ст. з'являється можливість входження частини земель, що входили до Київської Русі, а пізніше були захоплені Польщею і Литвою²³, вказується при цьому на безальтернативності вибору для українців, які мали об'єднатися з російським народом, аби разом нести тягар спільної історії²⁴. Возз'єднання, згідно тексту деяких підручників, хотіли не лише українці, але й самі росіяни, які відчували моральний обов'язок у спасінні православних українців²⁵. «Этот моральный долг остро ощущался многими россиянами, начиная с царя... Россияне не могли спокойно наблюдать ополчание православных украинцев»²⁶. Задля доведення своїх намірів, уряд вже на ранньому етапі війни активно допомагав продовольством, зброєю. Згодом до повсталих долучилися загони донських козаків, російських селян та міщан²⁷.

Кульмінаційною подією війни стала Переяславська рада. Її природа визначається по-різному – від одностайного схвалення, акту народної волі до простої політичної угоди, що визначала приєднання на правах автономії²⁸.

Значної уваги в підручниках приділено Богдану Хмельницькому. Він постає як талановитий полководець, дипломат, освічена людина, знавець мов а також далекоглядний політик, що мав усі якості вождя, зокрема, вміння лавірувати. Втім, не був він позбавлений й певних авантюричних рис: «Хмельницкий гро-

зился, когда был разгорячен вином, сломать Московию, когда его княжество разрастется до Вислы, а он станет единовластным самодержцем русским...»²⁹.

Наслідки подій 1648–1654 рр., які так чи інакше розкриваються в дидактичній літературі, можна розділити на декілька категорій: а) позитивні для України, б) позитивні для Росії, в) негативні для України. Позитивні наслідки для України варіюються в підручниках від поміркованих – «збільшення козацького реєстру»³⁰ та отримання Україною автономії³¹ до пафосних на кшталт: «огромное значение», «спасение от порабощения»³². В окремих епізодах прослідковується риторика, характерна для радянської історіографії про «об'єднання двох братніх народів» або «воссоединение цементировало дружбу двух братских народов... Открывало перспективы для вхождения всей территории Украины в состав России»³³. Зокрема, наголошується на добровільному входженні України до складу Московського царства з екстраполяцією на сучасність, що є рисою багатьох російських підручників, «а не порабощения ее москалями как представляют украинские националисты прошлого и нынешнего времени»³⁴. Трапляються також й дещо курйозні висновки, зокрема про створення Хмельницьким «вильной Украины» та запровадження жовто-блакитного стягу як одного із її символів³⁵.

Відзначено також і негативні наслідки союзу з Московським царством, які в основному зводилися до втручання царського уряду у внутрішні справи України, що викликало невдоволення місцевих жителів³⁶. Відмічено про різницю в політичних системах України й Московської держави, яка полягала в самосприйнятті козаків як вільних підданих, яких цар трактував своїми холопами³⁷. Один із авторів наголошував на суперечливості твердження про однозначно позитивний вплив на Україну приєднання до Москви, оскільки у них були зовсім відмінні культурні і релігійні середовища. Населення України не знало самодержавства і користувалося значно ширшими свободами й привілеями, яких не було в Московській Русі³⁸. Виокремлено також значний позитивний вплив союзу з Україною на подальший хід російської історії. То були, передусім, стратегічні вигоди – мож-

ливість повернення територій, втрачених в часи останньої війни з Річчю Посполитою³⁹, перспектива розпочати війну за вихід до Балтійського моря, а також більш далекосяжні наслідки – інтелектуальний вплив українського духовенства, розвиток контактів з країнами Західної Європи. Зазначається також, що боротьба за Україну допомогла Московському царстві стати в перспективі великою європейською державою⁴⁰.

Доба після Хмельницького, або період Руїни також знайшов відображення в російських підручниках. Тут він ніяк не означений, або ідентифікований за допомогою таких термінів як «сму́та» чи «сумя́тица»⁴¹. В основному ці події трактуються як відхід від попередніх досягнень у російсько-українських відносинах. Діяльність гетьманів від Виговського до Самойловича розглядається як зрадницька. Їй протиставляється політика їхнього попередника Хмельницького, якого також у свій час схилили до зради представники інших держав, передусім Польщі та Османської імперії, втім, він не піддався⁴². В більшості підручників вибудовується антагоністична схема. З одного боку якої гетьмани-зрадники, пропольська козацька старшина, яка мріє про повернення старих порядків, з іншого – народ, що рішуче протистойть будь-яким спробам антиросійської політики своїх очільників і в разі потреби піднімається на повстання⁴³. Діями зрадливих гетьманів та старшини рухали егоїстичні вузькостанові інтереси, народ же розумів доленосність українсько-російського союзу, дружби між народами та неможливість існування поза ним. Варто процитувати один із типових епізодів: «Воссоединение подверглось испытанию после смерти Хмельницкого. Булава оказалась у старшин польской ориентации. Вопреки воле украинских селян и горожан они пытались разорвать узы, воссоединяющие Украину и Россию. Корыстные интересы части старшин вступали в противоречие с коренными интересами украинского народа»⁴⁴.

Втім, існують спроби пояснити події Руїни не лише категоріями «вірність-зрада», але й через усвідомлення різниці українських і російських політичних традицій. Як зазначив один із авторів, нащадки Хмельницького, які звикли до «золотих воль-

ностей» Речі Посполитої, змінювали політичний курс, відчувши «тяжесть московского самодержавия»⁴⁵. Ця різниця в політичних традиціях та устрої обернулися розходженням у трактуванні прав і вольностей. Для козаків вони були даровані Богом, для царського уряду статус України був «результатом Государева пожалования снизошедшего до челобития «новых холопушек. Царь дал, царь может и взять»⁴⁶.

Наступний сюжет української історії, що знайшов своє відображення в підручниках міститься в розділах про зовнішню політику Російської держави на початку XVIII ст. Йдеться про події Північної війни, постать гетьмана Мазепи. Гетьман згадується в понад тридцяти з проаналізованих підручників. Слід відзначити, що в деяких із них інформація про Мазепу повністю відсутня, хоч в матеріалах і йдеться про події Північної війни та Полтавської битви. В цілому, загальна схема описуваних подій доволі однотипна і різниться певними нюансами в окремих роботах. Карл XII повірив запевненням гетьмана про значну підтримку козацького війська та повсталого проти Москви населення. Натомість замість очікуваних (в різних підручниках від 30 до 50 тис.) гетьман привів лише незначну кількість. Вона варіюється від «небольшого отряда», декількох сотень, 1, 2, 5, 3, 4, 8, 10 тис.⁴⁷ Конкретизація і означення тих, хто перейшов на бік Мазепи також різна. В одних випадках це сердюки – особиста охорона гетьмана, Батуринський полк чи просто «кучка приспешников»⁴⁸. Трапляються й безоціночні судження: «Мазепа с верными ему войсками присоединился к шведскому королю... Петр I объявил казаков изменниками»⁴⁹.

В одному з видань автор наголошує, що Мазепа привів до короля 3 тис. війська, але зробив це обманом через запевнення, що веде їх проти Карла⁵⁰. Хоч в такому разі залишається не зовсім зрозумілою така мала кількість тих, хто виголосився виступити проти шведів, зважаючи на тезу про всенародну війну проти них, яка домінує в підручниках.

В сюжетах про Мазепу, так як і в попередніх про Руїну знову спостерігаємо застосування категорій «вірність-зрада». Антиросійській політиці гетьмана і козацькій старшині проти-

стояв народ, який «не поддержал изменника и оказал решительное сопротивление агрессору»; «одвернулись от предателя и остались верны России»⁵¹.

Особа самого гетьмана характеризується від емоційних означень «коварный, лицемерный»⁵², «авантюрист, правдами неправдами добывший гетманскую булаву»⁵³ до майже хрестоматійного «изменник», «изменивший гетман», що супроводжують ім'я Мазепи чи не в кожному підручнику.

Плани гетьмана висвітлюються по-різному. За однією з версій, він хотів повернути Україну до складу Речі Посполитої, відірвавши її від Росії. За іншими – Мазепа «мечтал о шведском вассалитете, где бы он был фактически независимым монархом», «хотел независимой Украины», «мечтал о Великом Княжестве Украинском во главе с самим собой»⁵⁴. Задля підсилення негативних конотацій особи гетьмана згадується, що він разом із шведами палив села і вбивав мирних жителів⁵⁵. Деякі автори також не забувають нагадати про жовто-блакитний стяг Мазепи, який є похідним від кольорів шведського прапора⁵⁶.

Викладеною схемою інформація про гетьмана Мазепу обмежується, доповнюючись в деяких підручниках згадками про взяття Батурина, проголошення анафеми. Один раз згадується класичний сюжет про любовні пригоди майбутнього гетьмана при королівському дворі та його відносини з Мотрею Кочубей.

Ніщивний образ гетьмана підкріплюється описами сцен його втечі після Полтавської битви. Промовистими, зокрема, є два наступних фрагменти: «Карла XII окровавленного еле унесли из поля боя, рядом, спасаясь бегством от преследования, скакал с несколькими казаками Мазепа»⁵⁷; «Карл XII бежал из-под Полтавы ко Днепру. С ним находился Мазепа, который успел захватить с собой два бочонка золота»⁵⁸.

Подальші згадки про історію України в російських підручниках відносяться аж до початку ХХ ст.⁵⁹ Українські справи розглядаються в контексті революційних подій 1917–1920-х рр. Ці сюжети з української історії подаються переважно як суто інформаційні ремарки без помітного емоційного забарвлення, хоч подекуди і не позбавлені певних оціночних суджень. В під-

ручниках наголошується, що бездіяльність та слабкість Тимчасового уряду призвела до активізації політичного життя в національних окраїнах колишньої Російської імперії, в тому числі і в Україні, та стимулювали дедалі радикальніші сепаратистські прояви. Проти такої політики уряду, зокрема, виступили кадети і, на знак протесту проти проголошення автономії УНР, вийшли з нього. В автономній Україні діяли «буржуазно-націоналистические» Центральна Рада, а також Директорія та уряд Скоропадського⁶⁰.

Наступна сторінка української історії – голодомор 1932–1933 рр. згадується у переважній кількості російських вузівських та шкільних підручників з історії, в яких висвітлюється період ХХ ст. В таких сюжетах, як правило, виокремлюється три категорії: причини голоду, територія поширення та наслідки (кількість загиблих). Серед причин автори вбачають природні катаклізми – засуха, недорід⁶¹, економічні фактори – «просчет в аграрной политике»⁶², надмірний експорт⁶³ а також політичні чинники. Щодо них, автори наголошують на штучному характері голоду, свідомо організованого владою⁶⁴ і навіть як акт помсти Сталіна за опір колективізації⁶⁵.

В усіх підручниках, де згадується тема голоду, наголошується на його поширенні на території Уралу, Поволжя, Кубані, України, Казахстану. Часто конкретизація території опускається, замінюючись визначенням «аграрні райони СРСР», «обширна територія» та ін. В окремих випадках особливо наголошується на Україні, яка найбільше постраждала від голоду. Кількість його жертв подається різна: від 750 тис. до 15 млн. по усій території СРСР без поділу на регіони. В окремих підручниках зазначено кількість жертв серед населення України, але з приміткою «по данным украинских историков».

Варто окреслити ще одну сторінку української історії, відображену, хоч і дуже фрагментарно, в дидактичній літературі. Це період II Світової війни, зокрема діяльності ОУН–УПА. Характеристика останньої подана в загальному контексті огляду колабораціоністських формувань на території Східної Європи. В переважній більшості підручників ОУН–УПА – суто колабора-

ціоністська організація, профашисти, що грали на русофобських настроях та лише формально вели війну на два фронти, зосереджуючись в основному на протистоянні з Червоною армією. Разом з тим робиться спроба зрозуміти підґрунтя антирадянських настроїв на ново приєднаних західних територіях СРСР, що зрештою призвели до збройної боротьби. Серед причин, зокрема названо репресивну політику радянських властей до місцевого населення.

Аналіз комплексу дидактичної літератури Російської Федерації виявив, що українська історія рідко виступає самостійною категорією її сюжети включені, як правило, в загальноросійський контекст як в територіальному аспекті так і по відношенню певних подій, явищ, персоналій. При цьому виділяються декілька тематико-хронологічних блоків. Найбільша увага приділена раньомодерному часу, зокрема, подіям Хмельниччини, історії Гетьманщини, що є продовженням ще радянської історіографічній традиції.

Наразі виділяються дві тенденції у висвітленні українських сюжетів в підручниках. Їх автори продовжують оцінювати події, явища, персоналії української історії категоріями «вірність-зрада» або ж шукають нових прийомів, що ґрунтуються на врахуванні нових викликів сучасних реалій.

¹ Бомсдорф Фальк, Бордюгов Геннадий. Учебники истории: носители стереотипов, памяти о конфликтах или источник для взаимопонимания // Россия и страны Балтии, Центральной и Восточной Европы, Южного Кавказа, Центральной Азии: старые и новые образы в современных учебниках истории. – М., 2003. – С. 10.

² Шкільна історія очима істориків-науковців. Матеріали Робочої наради з моніторингу шкільних підручників історії України / Упорядкування та редакція Наталі Яковенко. – Київ, 2008; Россия и страны Балтии, Центральной и Восточной Европы, Южного Кавказа, Центральной Азии: старые и новые образы в современных учебниках истории. – М., 2003; Историки читают учебники истории: Традиционные и новые концепции учебной литературы. – М., 2002; Гирич І. Рецидиви синдрому «історичних народів», або як деякі сучасні німецькі історики дивляться на українські підручники з історії // Молода нація.

– 2006. – № 2 (39). – С. 58–83; Гирич І. Висвітлення деяких питань історії Другої світової війни в українських підручниках: імперський погляд // Історія та правознавство. – Липень 2007. – № 19–21 (119–121). – С. 81–91; Курукин И. Гетман Мазепа – портреты в разной технике // Отечественные записки. – 2007. – № 1(34). – С. 118–137; Janmaat J.G. «The «Ethnic Other» in Ukrainian History Textbooks: The Case of Russia and the Russians» // Compare: a Journal of Comparative Education. – Vol. 37. – № 3. – P. 307–324.

³ Никулина Н. Методика преподавания истории в средней школе. – Калининград, 2000. – С. 22–24.

⁴ Такі сюжети містяться в 90 із проаналізованих підручників. История Руси с древнейших времен до Петра I: Экспериментальное учебное пособие для средней школы. Авт. кол.: А. Богданов, А. Степанищев, худ. А. Митрофанов. – М.: ТЕРРА-Книжный клуб, 1998; Анисимов Е.И., Каменский А.Б. Россия в XVII – п.п.XIX в.: История. Историк. Документ: Экспериментальное пособие для старших классов. – М.: Мирос, 1994; Борисов Н.С. История России с др. времен до конца XVII века: учебник для 10 кл. общеобразовательных учреждений. – М.: Просвещение, 2005; Боханов А.Н. История России (XIX–XX в.). Учебник для 8–9 кл. – М.: Русское слово, 1998; Боханов А.Н. История России XIX в. Учебник для 8 класса основной школы. 3-е изд. – М.: ТИД «Русское слово», 2003; Буганов В.И. Зырянов П.Н. История России: конец XVII–XIX в.: Учебник для 10 кл. общеобразовательных учреждений / Под ред. А.Н. Сахарова. – М.: Просвещение, 1995; Георгиева Н.Г., Георгиев В.А. История России: XIX – нач. XX в. 8 класс. Учебник. – М.: ТК Велби, изд-во Проспект, 2004; Гумилев Л.Н. От Руси до России. Очерки по русской истории 8–11 класс: Пособие для общеобразовательных учебных заведений / Под. ред. акад. А.М.Панченко. – М.: Дрофа; Наталин, 1996; Данилов А.А. История государства и народов России. XVI–XVIII вв.: Учебник для 7 кл. общеобразовательных учреждений / А.А.Данилов, Л.Г.Косулина. 4-е изд., стереотип. – М.: Дрофа; Издательский образовательный центр «Ведипринт», 2003 (2005, 2007); Данилов Д.Д., Павлова Н.С., Рогожин В.А. Российская история нового времени. XVI–XVIII в. Учебник для 7-го кл. основной школы. – М.: Баласс, 2003(2007); Данилов А.А., Косулина Л.Г. История России с древнейших времен до XVI в. Учебник для 6–7 кл. основной школы. – М.: ЦГО, 1998; Данилов А.А. История России IX–XIX в. Справочные материалы. – М.: ГИЦ ВЛАДОС. – 1997; Данилов А.А., Косулина Л.Г. История государства и народов России с древнейших времен до начала XVI в.: Учебник для 6 кл. общеобразовательных учебных заведений. 2-е изд. стереотип. – М.: Дрофа, 2001; Данилов А.А. История государства и народов России XIX в. Учебник для 8 кл. 2-е изд., 2002; Данилов А.А. История государства и XX век. Учебник для 9 кл. 3-е изд., 2003; Дмитриенко В.П., Есаков В.Д., Шестаков В.А. История Отечества. XX век. 11 кл: пособие для общеобразовательных учебных заведений. 4-е изд. – М.: Дрофа, 2000; Долуцкий И.И. Отечественная история XX век. Ч. I, II. Учебник для 10 кл средней школы. – М.: Мнемозина, 1994 (1998), 2000; Жарова Л.Д., Мишина И.А. История Отечества. XX век. Учебник для 9 класса ос-

новой школы. 2-е изд., исправ. и дополн. – М.: ЦГО, 2002; Зуев М.Н. История России IX–XIX вв.: Пособие по отечественной истории 10–11 кл. – М.: Дрофа, 1995; Зуев М.Н. История России XX век. Пособие по отечественной истории для 10–11 кл. – М.: Дрофа, 1995; Зуев М.Н. Отечественная история: Учебное пособие для старшеклассников и поступающих в вузы в 2-х кн. – М.: Оникс, 2003; Ионов И.Н. Российская цивилизация. IX – кон. XX вв. Учебное пособие 10–11 кл. общеобразовательных учреждений. – М.: Просвещение, 2003; Волобуев О.В. История России XX в. – М.: Дрофа, 2004; Денисенко В.П., Измолин В.С., Островский В.П., Старуев В.И. История Отечества 1939–1996. Учебник для 11 кл. средней (полной) образовательной школы. – СПб.: СпецЛиг, 2000; Дворниченко А.Ю., Кашенко С.Г., Кривошеев Ю.В., Флоринский И.Ф. История России с древних времен до начала века: Пособие для абитуриентов / Под ред. И.Я.Фроянова / Кафедра русской истории факультета СПбГУ. 2-е изд. – СПб.: «Макет», 1998; Загладин Н.В., Минаков С.Г., Козленко С.И., Петров Ю.А. История Отечества XX век.: Учебник для 9 класса общеобразовательных учреждений. 4-е изд. – М.: Русское слово, 2003 (2005); История. Справочник абитуриента / С.В.Новиков. – М.: АСТ, «Слово», 2001; История России IX–XX в.: Пособие по отечественной истории для старшеклассников, абитуриентов и студентов / Под ред. М.М.Шумилова, С.П.Рябикина. 5-е изд., исправл. и дополн. – СПб.: Изд. дом Нева, 1997; Кацва Л.А. История Отечества: Справочник для старшеклассников и поступающих в вузы / Под научн. ред. В.Р.Лещинера. – М.: АСТ–ПРЕСС ШКОЛА, 2002; Левандовский А.А. История России XX – нач. XXI века: Учебник для 11 кл. общеобразовательной школы. 8-е изд. – М.: Просвещение, 2003; Моряков В.И. и др. Пособие по истории для поступающих в ВУЗы. Т. I–III. – М.: Манускрипт, 1993; Орлов А.С. История России XVI–XIX в. 7-й кл. Учебник. – М.: Велби, Проспект, 2004; Орлов А.С., Георгиев В.А., Полунов А.Ю., Терещенко Ю.Я. Основы курса истории России: Учебное пособие. – М.: Простор, 1997; Островский В.П. История России XX век: 9-й кл. Учебник для общеобразовательных учреждений / В.П.Островский. – М.: Астель, 2004; Отечествоведение: Учебник для старших классов. – М.: Захаров, 2004; Павленко Н.И. История России XVII–XIX вв.: Учебник для 10 кл. общеобразовательных учреждений / Н.И.Павленко, Л.М.Лященко, В.А.Твардовская, 2-е изд. – М.: Дрофа, 2002; Пашков Б.Г. История России. XVIII–XIX века: Учебник для 8 кл. общеобразовательных учебных заведений. – М.: Дрофа, 2000; Пашков Б.Г. История России XX век. 9 класс: Учебник для общеобразовательных заведений. – М.: Дрофа, 2000; Преображенский А.А., Рыбаков Б.А. 7-е изд. – М.: Просвещение, 2001; Данилов А.А., Косулина Л.Г. История России: конец XVI–XVIII век: учебник для 7 кл. общеобразовательных учреждений. 4-е издание. – М.: Просвещение, 2005; Пчелов Е.В. История России с древних времен до конца XVI века: Учебник для 6 класса основной школы. – М.: РС, 2002; Данилов А.А., Данилов Д.Д., Клоков В.А., Тынрин С.В. Российская история с древнейших времен до начала XVI века. Учебник для 6 кл. – М.: С-инфо; Балас, 1999; Волобуев О.В., Клоков В.А., Пономарев Н.В., Рогожин В.А. Россия и мир: Учебник для 10–11 кл. общеобразовательных учебных заведений. В 2-х частях. Ч. 1. 10 кл. – М.: Но-

вый учебник, 2001 (2005); Сахаров А.Н., Боханов А.Н. История России XVII–XIX в. Учебник для 10 кл. средних общеобразовательных заведений. – М.: РС, 2003; Черникова Т.В. История России IX–XVII в. Учебник для 6–7 кл. общеобразовательных учебных заведений / Под ред. А.Н.Сахарова. – М.: Дрофа, 1997; Черникова Т.В. История России XVII–XVIII в.: Учебник для 7 кл. общеобразовательных учебных заведений / Под ред. А.Н.Сахарова. – М.: Дрофа, 2000; Чумаченко Э.Г. История России. 12 веков (IX–XX в.): Учебное пособие. – М.: ЮНИТИ–ДАНА, 2002; Барсенков А.С., Вдовин А.И. История России. 1917–2004: Учебник для поступающих в вузы. – М.: Аспект–Пресс, 2005; История России (Россия в мировой цивилизации): Курс лекций / Отв. редактор А.А.Радугин. – М.: Центр, 2001; История России с древних времен до конца XVII в. / А.П.Новосельцев, А.Н.Сахаров, В.И.Буганов, В.Д.Назаров. Отв. ред. А.Н.Сахаров, А.П.Новосельцев. – М.: АСТ–ЛТД, 1997; История России с древнейших времен до конца XVII века / А.П.Новосельцев, А.Н.Сахаров, В.И.Буганов, В.Д.Назаров; отв. ред. А.Н.Сахаров, А.П.Новосельцев. – М.: АСТ, 1996 (1997); История России с начала XVIII до конца XIX в. / Л.В.Милов, П.Н.Зырянов, А.Н.Боханов; отв. ред. А.Н.Сахаров. – М.: АСТ–ЛТД, 1996 (1997); Карчалов В.В., Савельев Ю.С., Федоров В.А. История России с древних времен до 1917 г. – М.: РС, 1998; Курс Отечественной истории IX–XX веков. Основные этапы и особенности развития российского общества в мировом историческом процессе: Учебник для вузов / Под ред. Л.И.Ольштынского. 2–е изд, испр. и доп. – М.: ИТРК, 2005 (2002); Леванов Б.В. Чунаков А.В. История России. Курс лекций. Учебн. пособие. – М.: ИКФ Омега-Л, 2002; Мунчаев Ш.М., Устинов В.М. История России. – М.: ИНФРА М–НОРМА, 1997; Отечественная история / И.Ю.Зорская, М.В.Зотова, А.В.Демидов и др.; Под. ред. М.В.Зотовой: Учебное пособие для студентов вузов. – М.: Логос, 2002; Отечественная история: Учебник для вузов / Ш.М.Мунчаев, В.М.Устинов, Ю.П.Кожяев. – М.: Культура и спорт, ЮНИТИ, 1998 (2002); Отечественная история: Учебник / Под общ. ред. Р.Г.Пихои. – М.: Рагс, 2005. (Учебник Российской государственной службы при Президенте РФ); Отечественная история: Учебное пособие для высших учебных заведений / Научн. ред. А.А.Радугин. – М.: Центр, 2003; Отечественная история (1917–2001): Учебник / Отв. ред. проф. И.И.Узнарв. – М.: Гардарики, 2002 (2004); История России. В 2 т. – Т. 1. С древнейших времен до конца XVIII в. / Сахаров А.Н., Морозова Л.Е., Рахматулин М.А. – М.: АСТ, 2007; История России с древних времен до 1861 года: Учебник для вузов / Н.И.Павленко, И.А.Андреев, В.А.Федоров. 4–е издание. – М.: Высшая школа, 2007; Политическая история Российского государства: Учебник для вузов / Ш.М.Мунчаев, В.М.Устинов, А.А.Чернобаев. – М.: Культура и спорт, ЮНИТИ, 1998; История России с древних времен до наших дней: учебник / А.Н.Сахаров, А.Н.Боханов, В.А.Шестаков; под. ред. А.Н.Сахарова. – М.: Велби, Проспект, 2007; Терещенко Ю.Я. История России XX – нач. XXI в. – М.: Филологическое общество «СЛОВО», 2004; Дворниченко А.Ю., Ильин Е.В., Кривошеев Ю.В. Русская история с древних времен до наших дней. 5–е изд. – СПб.: Лань, 2004; Федоров В.А., Моряков В.И., Щетинов Ю.А. История России с древнейших времен

до наших дней. – М.: КноРус, 2006; Фортунатов В.В. Отечественная история для гуманитарных вузов. – СПб.: Питер, 2007; Щетинов Ю.А. История России XX в.: Учебное пособие. – М.: ФАИР–ПРЕСС, 1999; Шинкарук С.А., Синова И.В. История Отечества (862–1917): Справочное учебное пособие для студентов вузов, 6-е изд. – СПб.: Изд-во СПбГУЭФ, 2007; Дворниченко А.Ю., Кашенко С.Г., Флоринский М.Ф. Отечественная история (до 1917 г.): Учебное пособие / Под ред. Фроянова. – М.: Гардарики, 2005; Потатуров В.А., Тутусова Г.В., Гурина М.Г. История России. – М.: Академпроект, 2002; Сахаров А.Н., Буганов В.И. История России с древних времен до конца XVII века. – М.: Просвещение, 2007; Андреев И.А., Данилевский И.Н., Куриллов В.В. История России с древних времен до конца XIX века. 10 кл. М.: Изд-во Мнелюзина, 2007; Загладин Н.В., Симония Н.А. История России и мира. 10 кл. – М.: РС, 2007; История: Учебник для 10 кл. / А.В.Чудинов, А.В.Гладышев, Ю.Г.Степанов и др. – М.: Академия, 2006; Журавлева О.Н., Пашков Т.И., Кузин Д.В. История России: 10 кл. – М.: Вентана-Граф, 2007; Левандовский А.А. История России XVIII–XIX в.: Учебник 10 кл. – М.: Просвещение, 2007; Сахаров А.Н. История России XVII–XVIII в.: учебник для 7 кл. общеобразовательных учреждений. 3-е изд. – М.: Просвещение, 2006; Пчелов Е.В. История России XVII–XVIII в.: учебник для 7 кл. основной школы. 5-е изд. – М.: РС, 2006; Павленко Н.И., Андреев И.А., Ляшенко Л.М. История России с древних времен до конца XIX века. 10 кл. – М.: Дрофа, 2007; Степанищев А.Т. История России IX–XVII веков: От российской государственности до российской империи. Учебное пособие. – М., 2007; Данилов А.А., Косулина Л.Г. История. Государство и народы России. 9 кл. – М.: Просвещение, 2007; Алексашкина Л.Н., Данилов А.А., Косулин А.Г. Россия и мир в XX – нач. XXI в. 11 кл. Учебник для общеобразовательных учреждений. – М.: Просвещение, 2007; История России. XX век. 9 кл. / О.В.Волобуев, В.В.Журавлев, А.П.Ненароков, А.Т.Степанищев, 6-е изд. – М.: Дрофа, 2007; Якименко Б.Г. История отечества: ч. II. XVI–XVIII в. Учебник для 10 кл. – М.: ЦГО, 2003; Шестанов В.А., Горинов М.М., Вяземский Е.Е. История Отечества XX – нач. XXI века: учебник 9 кл. 4-е изд. – М.: Просвещение, 2006; Ванькова А.Б. Долотова И.А., Родионов О.А. История России: ч. 2. XVII–XVIII в. Учебник для 7 кл. – М.: ЦГО, 2002.

⁵ История Руси с древнейших времен до Петра. Пособие для средней школы. – М., 1998.

⁶ Гумилев Л.Н. От Руси до России. Очерки по русской истории 8–11 класс: Пособие для общеобразовательных учебных заведений. – М, 1996; История России с древних времен до конца XVII в. / А.П.Новосельцев, А.Н.Сахаров, В.И.Буганов, В.Д.Назаров. Отв. ред. А.Н.Сахаров, А.П.Новосельцев. – М., 1997.

⁷ Данилов А.А., Косулина Л.Г. История России. С древнейших времен до XVI в. Учебник для 6–7 кл. основной школы. – М., 1998. – Ч. 1. – С. 79.

⁸ Дворниченко А.Ю., Кашенко С.Г., Кривошеев Ю.В., Флориский И.Ф. История России с древних времен до начала века: Пособие для абитуриентов. – СПб., 1998. – С. 24.

⁹ Денисенко В.П., Измозин В.С., Островский В.П., Старуев В.И. История Отечества 1939–1996. Учебник для 11 кл. средней (полной) образовательной школы. – СПб., 2000. – С. 19; Дворниченко А.Ю., Кашенко С.Г., Кривошеев Ю.В., Флориский И.Ф. История России с древних времен до начала века: Пособие для абитуриентов / Под. ред. И.Я.Фроянов / Кафедра русской истории факультета СПбГУ. – 2-е изд. – СПб., 1998. – С. 24; Данилов А.А. История России IX–XIX в. Справочные материалы. – М., 1997. – С. 40; История Руси с древнейших времен до Петра I. – С. 132.

¹⁰ Данилов А.А., Косулина Л.Г. История России. С древнейших времен до XVI в. Учебник для 6–7 кл. основной школы. – М., 1998. – Ч. 1. – С. 105.

¹¹ ¹ История Руси с древнейших времен до Петра I: Экспериментальное учебное пособие для средней школы. Авт. кол.: А. Богданов, А. Степанищев, худ. А. Митрофанов. – М., 1998. – С. 158–159. Образи Данила («западника») та Олександра («восточника») як представників двох полярних векторів розвитку яскраво виражені в роботах «свразійців», зокрема, Г.Вернадського, М.Клепініна (20-ті рр. XX ст.). Див. Шенк Ф.–Б. Александр Невский в русской культурной памяти. Святой, покровитель, национальный герой (1263–2000). – М., 2007. – С. 261–263.

¹² Див. напр.: История России с древних времен до наших дней: учебник / А.Н.Сахаров, А.Н.Боханов, В.А.Шестаков; под. ред. А.Н.Сахарова. – М., 2007. – С. 257;

¹³ Кацва Л.А. История Отечества: Справочник для старшеклассников и поступающих в вузы / Под научн. ред. В.Р.Лещинера. – М., 2002. – С. 146.

¹⁴ Данилов А.А. История государства и народов России. XVI – XVIII вв.: Учебник для 7 кл. Общеобразовательных учреждений / А.А.Данилов, Л.Г.Косулина. 4-е изд., стереотип. – М., 2003. – С. 7.

¹⁵ История Руси с древнейших времен до Петра I: Экспериментальное учебное пособие для средней школы. Авт. кол.: А. Богданов, А. Степанищев, худ. А. Митрофанов. – М., 1998. – С. 311.

¹⁶ Гумилев Л.Н. От Руси до России. Очерки по русской истории 8–11 класс: Пособие для общеобразовательных учебных заведений / Под. ред. акад. А.М.Панченко. – М., 1996. – С. 269.

¹⁷ Там же. – С. 273.

¹⁸ Дворниченко А.Ю., Кашенко С.Г., Кривошеев Ю.В., Флориский И.Ф. История России с древних времен до начала века: Пособие для абитуриентов / Под. ред. И.Я.Фроянов / Кафедра русской истории факультета СПбГУ. – 2-е изд. – СПб., 1998. – С. 89.

¹⁹ Гумилев Л.Н. От Руси до России. Очерки по русской истории 8–11 класс: Пособие для общеобразовательных учебных заведений / Под. ред. акад. А.М.Панченко. – М., 1996. – С. 268.

²⁰ История России с древних времен до наших дней: учебник / А.Н.Сахаров, А.Н.Боханов, В.А.Шестаков; под. ред. А.Н.Сахарова. – М., 2007. – С. 257.

²¹ Гумилев Л.Н. От Руси до России. – С. 283.

²² Андреев И.А. Данилевский И.Н., Куриллов В.В. История России с древних времен до конца XIX века. 10 кл. М.: Изд-во Мнелюзина, 2007. – С. 144.

²³ Курс Отечественной истории IX–XX веков. Основные этапы и особенности развития российского общества в мировом историческом процессе: Учебник для вузов / Под ред. Л.И.Ольштынского. 2-е изд, испр. и доп. – М., 2005. – С. 546.

²⁴ Дворниченко А.Ю., Кашенко С.Г., Кривошеев Ю.В., Флориский И.Ф. История России с древних времен до начала века: Пособие для абитуриентов / Под. ред. И.Я.Фроянов / Кафедра русской истории факультета СПбГУ. 2-е изд. – СПб., 1998. – С. 107.

²⁵ История Руси с древнейших времен до Петра I: Экспериментальное учебное пособие для средней школы / Авт. кол.: А. Богданов, А. Степанищев, худ. А. Митрофанов. – М., 1998. – С. 310.

²⁶ Леванов Б.В. Чунаков А.В. История России. Курс лекций. Учебн. пособие. – М., 2002. – С. 189.

²⁷ ¹ История России (Россия в мировой цивилизации): Курс лекций / Отв. редактор А.А.Радугин. – М., 2001. – С. 96.

²⁸ Волобуев О.В., Клоков В.А., Пономарев Н.В., Рогожин В.А. Россия и мир: Учебник для 10–11 кл. общеобразовательных учебных заведений. В 2-х частях. – М., 2001. – С. 158; Сахаров А.Н. Боханов А.Н. История России XVII–XIX в.: Учебник для 10 кл. средних общеобразовательных заведений. – М., 2003. – С. 80.

²⁹ Черникова Т.В. История России IX–XVII в.: Учебник для 6–7 кл. общеобразовательных учебных заведений / Под ред. А.Н.Сахарова. – М., 1997. – С. 323.

³⁰ Гумилев Л.Н. От Руси до России. Очерки по русской истории 8–11 класс. – С. 284.

³¹ Курс Отечественной истории IX–XX веков. Основные этапы и особенности развития российского общества в мировом историческом процессе: Учебник для вузов. – М., 2005. – С. 70.

³² Орлов А.С., Георгиев В.А., Полунов А.Ю., Терещенко Ю.Я. Основы курса истории России: Учебное пособие. – М., 1997. – С. 148.

³³ История России с древних времен до 1861 года: Учебник для вузов / Н.И.Павленко, И.А.Андреев, В.А.Федоров. 4-е издание. – М., 2007. – С. 220.

³⁴ Потатуров В.А., Тутусова Г.В., Гурина М.Г. История России. – М., 2002. – С. 193.

³⁵ Данилов Д.Д., Павлова Н.С., Рогожин В.А. Российская история нового времени. XVI–XVIII в. Учебник для 7-го кл. – М., 2003. – С. 123.

³⁶ Данилов А.А. История государства и народов России. XVI – XVIII вв.: Учебник для 7 кл. Общеобразовательных учреждений. – М., 2007. – С. 118; Волобуев О.В., Клоков В.А., Пономарев Н.В., Рогожин В.А. Россия и мир: Учебник для 10–11 кл. общеобразовательных учебных заведений. – М., 2001. – С. 158.

³⁷ Ионов И.Н. Российская цивилизация. IX – кон. XX вв. Учебное пособие 10–11 кл. общеобразовательных учреждений. – М., 2003. – С. 150.

³⁸ История России IX–XX в.: Пособие по отечественной истории для старшеклассников, абитуриентов и студентов. – СПб., 1997. – С. 147.

³⁹ Орлов А.С., Георгиев В.А., Полунов А.Ю., Терещенко Ю.Я. Основы курса истории России: Учебное пособие. – М., 1997. – С. 149.

⁴⁰ Данилов Д.Д., Павлова Н.С., Рогожин В.А. Российская история нового времени. XVI–XVIII в. Учебник для 7-го кл. – М., 2003. – С. 123.

⁴¹ Данилов Д.Д., Павлова Н.С., Рогожин В.А. Российская история нового времени. XVI–XVIII в. Учебник для 7-го кл. основной школы. – М., 2003. – С. 471; Черникова Т.В. История России IX–XVII в.: Учебник для 6–7 кл. общеобразовательных учебных заведений / Под ред. А.Н.Сахарова. – М., 1997. – С. 327.

⁴² Отечественная история: Учебное пособие для высших учебных заведений / Научн. ред. А.А.Радугин. – М., 2003. – С. 93.

⁴³ История России с древних времен до 1861 года: Учебник для вузов / Н.И.Павленко, И.А.Андреев, В.А.Федоров. 4-е издание. – М., 2007. – С. 22; Сахаров А.Н. История России XVIII–XVIII в.: учебник для 7 кл. общеобразовательных учреждений. 3-е изд. – М., 2006. – С. 67; Данилов А.А. История государства и народов России. XVI–XVIII вв.: Учебник для 7 кл. Общеобразовательных учреждений / А.А. Данилов, Л.Г. Косулина. – М., 2003 (2005, 2007). – С. 119; Дмитриенко В.П., Есаков В.Д., Шестаков В.А. История Отечества XX век. 11 кл: пособие для общеобразовательных учебных заведений. – 4-е изд. – М., 2000. – С. 139.

⁴⁴ История России с древних времен до 1861 года: Учебник для вузов / Н.И.Павленко, И.А.Андреев, В.А.Федоров. 4-е издание. – М., 2007. – С. 221.

⁴⁵ Андреев И.А., Данилевский И.Н., Куриллов В.В. История России с древних времен до конца XIX века. 10 кл. М., 2007. – С. 144.

⁴⁶ Там же. – С. 146.

⁴⁷ Данилов А.А., Косулина Л.Т. История России: конец XVI–XVIII век: учебник для 7 кл. общеобразовательных учреждений. 4-е издание. – М., 2005. – С. 208; Кацва Л.А. История Отечества: Справочник для старшеклассников и поступающих в вузы / Под научн. ред. В.Р.Лещинера. – М., 2002. – С. 146.

⁴⁸ История Отечества. Учебник для 6–7 кл. / Преображенский А.А., Рыбаков Б.А. 7-е изд. – М., 2001. – С. 207.

⁴⁹ Волобуев О.В., Клоков В.А., Пономарев Н.В., Рогожин В.А. Россия и мир: Учебник для 10–11 кл. общеобразовательных учебных заведений. В 2-х частях. Ч. 1. 10 кл. – М., 2001 (2005). – С. 237.

⁵⁰ Павленко Н.И., Андреев И.А., Ляшенко Л.М. История России с древних времен до конца XIX века. 10 кл. – М.: Дрофа, 2007. – С. 158.

⁵¹ История России с древних времен до 1861 года: Учебник для вузов / Н.И.Павленко, И.А.Андреев, В.А.Федоров. 4-е издание. – М., 2007. – С. 249; История Отечества. Учебник для 6–7 кл. / Преображенский А.А., Рыбаков Б.А. 7-е изд. – М., 2001. – С. 207.

⁵² История России с начала XVIII до конца XIX в. / Л.В.Милов, П.Н.Зырянов, А.Н.Боханов; отв. ред. А.Н.Сахаров. – М., 1996. – С. 37.

⁵³ Павленко Н.И., Андреев И.А., Ляшенко Л.М. История России с древних времен до конца XIX века. 10 кл. – М.: Дрофа, 2007. – С. 158.

⁵⁴ Данилов Д.Д., Павлова Н.С., Рогожин В.А. Российская история нового времени. XVI–XVIII в. – С. 177; Моряков В.И. и др. Пособие по истории для поступающих в ВУЗы. – М., 1993. – С. 113.

⁵⁵ История России с древнейших времен до конца XVIII в. / Сахаров А.Н., Морозова Л.Е., Рахматулин М.А. – М., 2007. – С. 558; Сахаров А.Н. История России XVII–XVIII в.: учебник для 7 кл. общеобразовательных учреждений. 3-е изд. – М., 2006. – С. 135.

⁵⁶ Там же. – С. 135.

⁵⁷ Сахаров А.Н. Боханов А.Н. История России XVII–XIX в.: Учебник для 10 кл. средних общеобразовательных заведений. – М., 2003. – С. 124.

⁵⁸ Пашков Б.Г. История России. XVIII–XIX века: Учебник для 8 кл. общеобразовательных учебных заведений. – М., 2000. – С. 15.

⁵⁹ Події другої половини – кінця XVIII ст. майже не фіксуються, трапляються поодинокі згадки про братів Розумовських, ліквідацію Січі 1775 р. XIX ст. представлене повідомленнями про діяльність декабристів на території України.

⁶⁰ История России (Россия в мировой цивилизации): Курс лекций / Отв. редактор А.А.Радугин. – М., 2001. – С. 253; История. Справочник абитуриента / С.В.Новиков. – М., 2001. – С. 353; История России IX–XX в.: Пособие по отечественной истории для старшеклассников, абитуриентов и студентов / Под ред. М.М.Шумилова, С.П.Рябикина. 5-е изд., исправл. и дополн. – СПб., 1997. – С. 365.

⁶¹ Курс Отечественной истории IX–XX веков. Основные этапы и особенности развития российского общества в мировом историческом процессе: Учебник для вузов / Под ред. Л.И.Ольштынского. 2-е изд, испр. и доп. – М., 2005. – С. 356.

⁶² Волобуев О.В. История России XX в. – М., 2004. – С. 136.

⁶³ История России IX–XX в.: Пособие по отечественной истории для старшеклассников, абитуриентов и студентов / Под ред. М.М.Шумилова, С.П.Рябикина. – СПб., 1997. – С. 365; Долуцкий И.И. Отечественная история XX век. Учебник для 10 кл средней школы. – М., 1998. – Ч. I. – С. 358.

⁶⁴ Кацва Л.А История Отечества: Справочник для старшеклассников и поступающих в вузы / Под научн. ред. В.Р.Лещинера. – М., 2002. – С. 567; Волобуев О.В. История России XX в. – М., 2004. – С. 136.

⁶⁵ Чумаченко Э.Г. История России. 12 веков (IX–XX вв.): Учебное пособие. – М., 2002. – С. 378.